

МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У ПЕРШІЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

MODEL OF STATE-CHURCH RELATIONS IN THE FIRST CZECHOSLOVAK REPUBLIC

Громовчук М.В.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

На підставі вивчення вітчизняних і зарубіжних джерел у статті проаналізовано правове регулювання державно-церковних відносин у Першій Чехословацькій республіці. У дослідженні здійснено спробу аналізу взаємовідносин країни з Ватиканом, мета яких полягала насамперед у необхідності укладення конкордатної угоди. Проаналізовано правову природу *Modus vivendi*.

Ключові слова: церква, державно-церковні відносини, конкордат, конфесія, *Modus vivendi*.

На основании изучения отечественных и зарубежных источников в статье проанализировано правовое регулирование государственно-церковных отношений в Первой Чехословацкой республике. В исследовании предпринята попытка анализа взаимоотношений страны с Ватиканом, цель которых заключалась прежде всего в необходимости заключения конкордатных соглашений. Проанализирована правовая природа *Modus vivendi*.

Ключевые слова: церковь, государственно-церковные отношения, конкордат, конфессия, *Modus vivendi*.

Based on the study of domestic and foreign sources the article analyzes the legal regulation of state-church relations in the First Czechoslovak Republic. The study attempts to analyze the country's relationship with the Vatican, the purpose of which was primarily to the need to conclude agreements concordant. Analyzed the legal nature of *Modus vivendi*.

Key words: church, church-state relations, concordat, confession, *Modus vivendi*.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Взаємовідносини церкви та держави в усі періоди розвитку суспільства були та досі залишаються надзвичайно актуальним предметом наукових досліджень релігієзнавців, юристів, істориків, політологів. Однією з форм такої взаємодії є конкордатна модель, яка націлена на укладення публічно-правового договору в особі двох головних суб'єктів: церкви та держави.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Детально питання конкордатів укладених між церквою та державою з позиції канонічного права в Україні досліджував Софрон Мудрий ЧСВВ [1]. В. Семенова аналізувала конкордатні угоди між Католицькою церквою та державою з історичного досвіду [2]. О. Братиславець розглядав правову природу конкордатів як форму публічного договору [3]. М. Палінчак досліджуючи питання державно-церковних відносин в постсоціалістичному суспільстві звертає увагу також і на конкордати, які були укладені [19; 16; 15; 5]. Конкордатній моделі державно-церковних взаємовідносин присвячені також праці С. Оніщук [4].

Узагальнюючи досвід посткомуністичних трансформацій, деякі дослідники визначають регіональні моделі, а саме «балканську», «центральноєвропейську» та «постра-

дянську» (В. Єленський). Перша передбачає конституційні преференції традиційним церквам; друга будується на конкордаті і поширена здебільшого у країнах із переважно католицьким віросповіданням; третя модель передбачає жорстке законодавче розмежування сфер впливу держави і церкви, рівності релігійних конфесій перед законом та відсутність будь-якої фінансової підтримки релігійних організацій і державного бюджету [5, с. 91].

Виклад основного матеріалу. Беззаперечним є той факт, що після закінчення Першої світової війни геополітичний вигляд Європи суттєво змінився; як наслідок почалась нова доба конкордатів. З 1922 по 1939 рік на чолі Католицької церкви був папа Пій XI. Його понтифікат припадає на один із найскладніших періодів історії Європи. Папська пропозиція була направлена до держав, особливо до нових, народжених або перетворених війною, запрошуючи їх до стабілізації та конкретизації їхніх відносин з Католицькою церквою. Як наслідок, упродовж 15 років (1922–1937) було укладено 14 важливих конкордатів: з Латвією (1922), Баварією (1924), Польщею (1925), Румунією (1927), Чехословаччиною (1927), Литвою (1927), Італією (1929), Прусією (1929), Баденом (1932), Австрією (1933), Югославією (1935) та Еквадором (1937) [1, с. 121-122]

Як ми бачимо, серед перерахованих країн є і Чехословаччина, на той час Перша Чехословацька Республіка, яка мала вирішити питання свого нового ставлення до папської курії. Єдине взаємне співробітництво могло бути налагоджено в порозумінні щодо встановлення меж державних кордонів з кордонами єпархії, що відіграло важливу роль для суверенітету Першої Чехословацької Республіки.

Дії в цьому напрямі були започатковані дуже швидко. Офіційне встановлення дипломатичних відносин із Ватиканом в 1920 році дало змогу провести переговори між урядом і Святим Престолом, які значною мірою сприяли організації відносин між державою та церквою. Чехословацька влада хотіла одночасно вирішити питання розмежування єпархій та питання церковного майна, не пов'язуючи їх із розмежуванням єпархій. Проте через неоднакове ставлення до актуальності окремих проблем процес відбувався досить повільно. Ще однією з перепон, які вплинули на ускладнення відносин із Ватиканом, стали події щодо офіційного святкування у 1925 році спалення Яна Гуса, організаторами якого були президент Т. Масарик і прем'єр-міністр А. Швегла, і земельна реформа, яка передбачала конфіскацію церковних земель [6, с. 142].

Цей несприятливий внутрішньополітичний клімат робив неможли-

вим вирішення взаємних проблем формою конкордату. Прийнятною була тільки форма, яка б залишала вільний шлях для можливого розмежування. Результатом дипломатичних переговорів став "*Modus vivendi*" шляхом парафування його тексту 17 грудня 1927 року в Римі. Перша розмова відбулась між послом Крофтом та кардиналом Гаспарі Монсом. Сторони домовилися, що якщо переговори пройдуть успішно, то результат буде не у формі конкордату, а як *modus vivendi* (угода про співіснування) [7, с. 678].

На нашу думку, слухним буде звернути увагу на те, що деякі автори трактують "*Modus vivendi*" як конкордат. Так, А. Гобза з правової точки зору оцінював цю угоду як конкордат, який означає пряму протилежність принципу відокремлення церкви від держави, оскільки за цим договором разом із питаннями обмеження єпархій, відповідності єпархіальних і державних меж, управління церковною власністю вирішувались також і питання призначення церковних високопоставлених осіб та їх присяги на вірність Чехословацькій Республіці [8]. Зовсім протилежної думки дотримувався міністр Е. Бенеш, стверджуючи, що "*Modus vivendi*" – це попередня угода, яка за умови взаємного коригування та домовленості сторін може послужити основою конкордату [9, с. 279].

У традиційній юридичній системі конкордат вважався передусім привілейованою формою згоди та компромісу між двома найвищими суб'єктами інтернаціонального права. Незважаючи на різноманітність і різнорідність угод, які інколи називалися згодою, односторонністю, узгоджувальними законами, миром, загалом вживався термін «конкордат», щоб указати на певний тип відносин між церквою та державою [4, с. 1].

У цих угодах держава визнає церкву як юридичну особу і партнера в соціальній діяльності. З одного боку, Церкві гарантується свобода у справах практикування духовного життя, а з іншого – наголошується на співпраці в соціально-культурних сферах, маючи на увазі, що віряни є одночасно і громадянами цієї держави. Прикладом спільної позиції в соціальній сфері церкви та держави може бути їхнє двостороннє визнання права батьків щодо вибору способу виховання дітей [10, с. 20–21].

За термінологічним значенням поняття «конкордат» походить від лат. *concordatum*, що означає «угода». Згідно з визначеннями, яке знаходимо в релігієзнавчій літературі, конкордат – це договір між Папою Римським як головою Римо-католицької церкви та іншою католицькою державою, який регулює правовий стан Римо-католицької церкви у певній державі, а також від-

носини цієї держави зі Святим Престолом [11, с. 163]. Тобто, основна функція Святого Престолу в розрізі дипломатичного представництва приділяється статусу католицької церкви в державі та її нормативно-правового закріплення, що виражається в забезпеченні громадянам права на релігійну свободу. Тобто основна увага Святого Престолу в розрізі дипломатичного представництва приділяється статусу католицької церкви в державі та її нормативно-правовому закріпленню, що виражається в забезпеченні громадянам права на релігійну свободу.

У зв'язку із цим головною метою, якої прагнуть апостольські нунції, є укладення конкордату між Святим Престолом і державою їх перебування, на підставі якого держава надає особливі привілеї католицькій церкві та визначає її становище та права всередині держави, тоді як церква зобов'язується зазвичай надавати підтримку уряду і не втручатися в політичні справи [12, с. 141]

Цілком слушною є думка С. Оніщук, яка зазначає, що на сучасному етапі розвитку державно-церковних відносин конкордат – це міжнародний договір нормативного характеру, проте це не єдиний засіб регулювання відносин між церквою та державою [4, с. 4]

У конкордаті, як і в міжнародних трактатах, є два фундаментальні

типи конкордативних умов: контрактуральні та нормативні. Контрактуральні умови створюють у сторін юридичний обов'язок дотримуватися того, що було домовлено, з відповідним суб'єктивним правом вимагати виконання цього, а нормативними є ті умови, що стабілізують деякі об'єктивні норми права, дійсні та застосовані до юридичних установ двох сторін, які домовляються. Конкордат як міжнародний договір визначає обов'язки для двох сторін і встановлює відповідні суб'єктивні права вимагати їх виконання.

Процедура створення конкордату є складною і передбачає три етапи. На першому етапі ведуться переговори між сторонами. Представники сторін готують матеріали, перевіряють правдивість усіх даних і на основі цього переходять до дискусії та редагування тексту майбутнього конкордату. Понтифік і глава держави призначають уповноважених осіб, які контролюють правильне дотримання процедури. Досягнувши згоди на першому етапі, сторони переходять до підписання документа. Це і є другим етапом створення конкордату. Раніше конкордат, який був скріплений підписами обох сторін, одразу набував юридичної сили [1, с. 108]. З огляду на це стає зрозумілим, у чому полягає відмінність у розумінні угоди та трактуванні його деякими авторами як «конкордат». Ми вважаємо

«*Modus vivendi*» попередньою угодою, яка є основою для укладення конкордату.

На сьогоднішньому етапі конкордат стає офіційним міжнародним документом після ратифікації. Ратифікація – це останній етап, і він належить до компетенції понтифіка та глави держави. Для набуття конкордатом чинності, який, відповідно, через ратифікацію набирає повної юридичної сили, потрібний обмін інструментами ратифікації, що здійснюється уповноваженими особами в обумовленому місці та в обумовлений час. Тоді ж конкордат стає ратифікованим міжнародним договором і зобов'язувальним для сторін, що його підписали [1, с. 108].

Продовжуючи розгляд питань, які вирішувались шляхом укладення «*Modus vivendi*», слід звернути увагу на положення, у якому йшлося про об'єднання чехословацьких державних кордонів із кордонами окремих єпархій. Оскільки під час встановлення державних кордонів на конференції в Парижі не бралися до уваги, особливо в Словаччині та на Підкарпатській Русі, кордони церковних областей, це привело до того, що цілий ряд єпархій мали свою резиденцію за кордоном і навпаки.

Тому ст. I визначала, що жодна частина Чехословацької Республіки не буде підпорядкована церковному ординарію, чиє місце та правління знаходиться за межами кордонів

Чехословацької Республіки. Так само й чехословацька єпархія не буде перевищувати свої повноваження в Чехословацькій Республіці.

Наступні проблеми виникли внаслідок того, що деякі функціонери (єпископи рожнявський, кошицький, спішський) померли, інші залишили свої установи (єпископи бансько-бистрицький, нітранський). Держава була вимушена забезпечити тимчасове управління цією церковною власністю. Аналогічно вона мала шляхом введення тимчасового управління (секвестрації) забезпечити управління майном тих чернечих органів, церковних установ і фондів, центри яких знаходилися за кордоном, а також припинити відтік доходів за межі Чехословацької Республіки. Стаття II "*Modus vivendi*" за взаємною згодою сторін передбачала повернення цього майна церкві [13, с. 279].

Питання вищеназваних прав щодо вищих церковних сановників виникло у зв'язку зі зміною суверена. У предлітовській частині Австро-Угорщини імператор мав право відповідно до закону № 50 1874 року призначати сановників на місця архієпископа, єпископа, каноника та генерального вікарія (винятком була Оломоуцька архієпархія, де обирали капітулою), а в Угорщині аналогічне право імператора впливало з патронатного права угорського короля. Право призначати було атрибутом

державної влади правителя. Папа Бенедикт XV проголосив в алокації 21 листопада 1921 року, що привілеї, які папська столиця шляхом укладення договорів і угод надала в минулому деяким державам, не можуть використовувати нові держави, в усякому разі персональні привілеї правителів не переходять до влади держав-наступників. Практичним наслідком цього становища було те, що папська курія призначила апостольських адміністраторів у містах Брно, Рожняві, Кошицях, Ужгороді, тобто перейняла право, яке відповідно до чинного на той час закону № 11 1918 року належало чехословацькому уряду. Хоча це призначення не було визнано державою, уряд був вимушений визнати церковно-правові заходи, які здійснювали призначені церковні особи [14, р. 4].

"*Modus Vivendi*" у ст. IV проголошував, що уповноважені єпископи та священники у воєнний час не повинні діяти проти цілісності держави та непорушності державних кордонів. Перед призначенням чеських священників папський престол повинен був запропонувати їхні кандидатури на розгляд чехословацькому уряду, щоб переконатись, що той не має «заперечень політичного характеру». Саме ця частина статті вважалася невдачею в процесі переговорів із Ватиканом. Відзначався відхід влади від монополь-

ного права призначення до простої можливості політичних заперечень. Хоча «заперечення політичного характеру» були вузько визначені, це право затвердження діяло аж до комуністичного правління, надаючи право уряду скасовувати призначення на посаду священика через політичні причини. Кандидати на пост церковної єпархії повинні були призначатись з-поміж громадян Чехословацької Республіки [15, с. 107]. Після їх висування Святим Престолом вони складають присягу на вірність чехословацької держави, а саме: «Клянуся і обіцяю, як це личить єпископу, служити на вірність Чехословацької Республіки і що я не буду здійснювати будь-який акт, що може завдати шкоди благополуччю, безпеці та цілісності Республіки». Отже, завдяки підписанню *“Modus vivendi”* були зняті всі суперечності між світською та церковною владою.

Відповідно до угоди від 29 березня 1928 року Святий Престол та уряд Чехословацької Республіки повинні були створити два комітети протягом двох місяців незалежно один від одного: перший з них створювався Святим Престолом із делегатів всіх єпархій, що перебувають під головуванням представника від Престолу в Празі, другий – чехословацьким урядом із делегатів єпархій, що беруть участь, та експертів. Народи щодо укладення *“Modus vivendi”*,

насамперед відносно нового обмеження єпархій, почалися в червні 1928 року та продовжувались до 1933 року [16, с. 19].

Підготовчі роботи спільної комісії були дуже великими та складними, вимагали вирішення значного обсягу питань, що містили галузеві проблеми права Чехословаччини, Угорщини та Ватикану (політичного, економічного та фінансового характеру). Документ, названий «Делімітаційний (розмежувальний) і дотаційний план», був надісланий у кінці 1933 року на розгляд до Ватикану.

У листопаді 1936 року до Праги надійшло повідомлення про те, що наразі немає можливості здійснити всі проекти негайно і що Ватикан виступає за поступове втілення цих проектів в два етапи. Перший етап включав би в себе зовнішнє розмежування єпархій, тобто зрівняння їх із державними кордонами. Другий етап означав би розмежування внутрішнє, тобто нове відмежування деяких єпархій у межах державної території, поєднане з новим розподілом церковних дотацій між цими єпархіями.

Відповідно до прагнень Святого Престолу на першому етапі реалізації цієї угоди папська булла мала проголосити створення самостійної римо-католицької церковної провінції в Словаччині на чолі з митрополитом і другої греко-католиць-

кої провінції для всієї республіки з резиденцією в Підкарпатській Русі. Разом із тим після виникнення Чехословацької Республіки словацькі церковні господарства мали бути секвестровані, звільнені від нав'язаного управління та передані в управління духовного сановника, уповноваженого Ватиканом. Крім того, Ватикан хотів відкликати угорські позови, які були подані до арбітражного чесько-угорського суду в Гаазі, відносно церковних маєтків, якщо чехословацька влада погодиться на те, щоб питання угорських претензій обговорювалося спеціальним ватиканським дикастерієм.

Чехословацька влада погодилась із цією пропозицією. Влітку 1935 року секвестрований церковний маєток був переданий в управління папського уповноваженого – адміністратора Трнавського Монса Янтауше. Також було підготовлено формальне скасування секвестру у вигляді постанови уряду, яка могла бути проголошена в будь-який час (постанова уряду № 204 1937 року). 2 вересня 1937 року вийшла папська булла “*Ad ecclesiastici regiminis incrementum*” про зовнішнє розмежування чехословацьких єпархій. Таким чином, узгоджувалися питання розмежувань кордонів відносно Австрії, Угорщини та Румунії. Щодо переміщення кордонів Празької та Оломоуцької архієпархій до Пруської Сілезії, то в буллі

обмежилися обіцянкою вирішити це питання у відповідний період, як і питання повноваження Ржезенської єпархії в Чехії та Братиславської архієпархії в Моравській Сілезії. 1 жовтня 1937 року чехословацька влада взяла до відома зміст папської булли і висловила свою згоду щодо неї. Міністерству закордонних справ було повідомлено, що папський нунцій Мсгр. Х. Ріттер почав проводити в життя постанову делімітаційної булли. 11 листопада 1937 року міністр закордонних справ К. Крофт у промові перед Комітетом зовнішньої політики депутатської палати відзначив видачу булли як визначний крок для виконання найсуттєвішої постанови “*Modus vivendi*” (ст. I). Однак за бажанням Ватикану був реалізований тільки перший етап, а чехословацька влада намагалася якнайшвидше реалізувати наступний.

Сьогодні Чехія – одна з небагатьох посткомуністичних країн, яка ще не має угоди з Ватиканом, хоча переговори з приводу її укладення розпочалися ще у квітні 2000 року. Як наслідок у 2002 р. Чехія і Ватикан уклали договір, який регулює двосторонні відносини та визначає положення Римсько-католицької церкви в республіці як незалежного суб'єкта. Відповідно до цього договору Католицька церква отримала можливість створювати навчальні заклади, документи про закінчення

яких дорівнюються до випускних документів державних навчальних закладів. Держава зобов'язалася визнавати церковний шлюб, створювати оптимальні умови для пастирської діяльності священнослужителів в лікарнях, армії, місцях позбавлення волі. Чехія та Ватикан зобов'язалися взаємодіяти в охороні пам'яток християнської історії та культури [17]. Однак Ватикан зі свого боку підписав і ратифікував договір, а чеський парламент відмовився.

У травні 2008 р. уряд пообіцяв повернути в церковну власність майно на 35 млрд крон і поступово, протягом 60 років, виплатити ще 86 млрд крон компенсації. Разом із відсотками за 60 років у сумі набігло би приблизно 12 млрд євро. Проте ліва опозиція в парламенті виступила різко проти, а правлячі праві у свою чергу не стали наполягати. Вацлав Клаус, який вже на той час став президентом, заявив, що навіть за схвалення цієї угоди сеймом він все одно її не підписав би. Навіть авторитет Папи, який приїхав у країну, не зміг змусити владу Чехії піти на поступки церкві хоча б щодо найбільш важливого для чеських католиків собору св. Віта в Празі. На зустрічі з держсекретарем Ватикану Тарчізіо Бертоне прем'єр Чехії Ян Фішер прямо сказав, що «криза – не найкращий час для вирішення майнових суперечок між церквою

та державою. Чеським католикам краще почекати кращих часів» [18].

Дискусії точаться з приводу різних позицій політичної еліти парламенту, оскільки праві кажуть, що спочатку треба розібратися із церковною власністю, а потім вже вирішувати питання про конкордат, ліві – що договір треба переробляти, а то він занадто вигідний для католицької церкви [18]. Ватикан у свою чергу вимагає реституції майна католицької церкви, конфіскованого комуністами та поверненого з часів «оксамитової революції» [19, с. 292].

Відкритим залишається питання повернення церковного майна. Згідно із законом «Про реституцію» 1994 р. власність, конфіскована комуністичним режимом після 1948 року, має бути повернена її колишнім власникам. Проте цей закон не поширювався на всі релігійні організації в повному обсязі. На сьогодні ліси та сільськогосподарські угіддя, котрі раніше належали громадам католиків, церквам і монастирям, ще не повернені Католицькій церкві, як того вимагає Ватикан. Будівлі, що орендуються, деякі землі та інша націоналізована комуністами власність також не були повернені протестантським церквам. Відповідно до інформації, оприлюдненої на конференції чеських єпископів, у державній власності залишилося близько 3000 об'єктів: шкіл, ферм, лікарень, архітектурно-історичних пам'яток.

Після 1998 року було повернуто 175 будівель. Уряд Чеської Республіки вважає неможливим компенсувати всі нанесені збитки церквам у період 1948–1989 рр. На думку керівництва, у цей період постраждали не тільки конфесії, а й інші організації та громадяни. А новий переділ нерухомості може призвести до ущемлення інтересів інших юридичних та фізичних осіб. Колишній прем'єр-міністр Вацлав Клаус з цього приводу заявив: «Церква повинна змиритися з тим, що минулого не повернути» [19, с. 293].

Отже, можемо стверджувати, що в проблемі налагодження дипломатичних відносин між Ватиканом та урядом Чехії винні обидві сторони: з одного боку, через позицію політичних еліт, які не зацікавлені в тому,

щоб церква відігравала роль в суспільному житті, а з іншого – через церкву в особі Святого Престолу, який не знайшов спільної мови із чеським суспільством.

Зараз у Чехії діють тільки деякі положення згадуваної вище угоди “*Modus vivendi*”, зокрема залишається в силі положення за яким уряд може висловити свою пропозицію щодо кандидатур на пост єпископа. У всіх інших позиціях дана угода не має жодної юридичної сили.

Прийняття конкордату свідчило б про визнання Святого Престолу державою і одночасно дозволяло б відкривати церковні школи, регулювати місіонерську службу в армії, в лікарнях і в'язницях, а також надавало б право на визнання державою церковних шлюбів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Софрон Мудрий, Владика ЧСВВ. Публічне право Церкви і конкордати / Мудрий Софрон. – Жовква : Місіонер, 2011. – 192 с.
2. Семенова В. Конкордати як механізм регулювання церковно-державних відносин з Католицькою церквою: досвід та перспективи для України / В. Семенова // Католицизм: традиція і сучасність. Матеріали VIII міжнародної молодіжної релігієзнавчої літньої школи / [наук. ред. Л. Владиченко, В. Хромець]. – К., 2010. – 354 с.
3. Браславець О. Правова природа конкордатів та конкордатних угод як специфічної форми публічно-правового договору / О. Браславець // Юридична наука. – 2012. – № 2. – С. 44–51.
4. Онищук С. Конкордатная система – модель отношений между государством и церковью / С. Онищук // Державне управління: теорія та практика. – 2013. – № 2. – С. 1–6.
5. Палінчак М. Держава і церква в постсоціалістичній Чехії / М. Палінчак // Український науковий журнал «ОСВІТА РЕГІОНУ». – 2014. – № 3. – С. 90–93.
6. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / отв. ред. В. Марьяна. – Кн. 1. – М.: Наука, 2005. – 453 с.

7. Hacha E. Slovník veřejného práva československého / E. Hacha, J. Hoetzel, K. Laštovka, F. Weyr. – Svazek II. – Brno : Polygrafia – Rudolf M. Rohrer – Brno, 1932. – 678 s.
8. Koniček J. Modus vivendi v historii vztahů Svateho stolce a Československa / J. Koniček. – Olomouc : Společnost, 2004. – 290 s.
9. Dejmek J. Československo-vatikánska jednaní o modus vivendi 1927–1928 / J. Dejmek. – Český časopis historický, 1994. – S. 278–231.
10. Бліхар В. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії : [монографія] / В. Бліхар. – Львів : ЛьвДУВС, 2013. – 516 с.
11. Черній А. Релігієзнавство : [навч. посіб.] / А. Черній, А. Лахно. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2004. – 288 с.
12. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / редкол.: Ю. Шемшученко, В. Денисов та ін. ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – Т. 1: А–Д. – К. : Академперіодика, 2014. – 920 с.
13. Pehl M. Československo a Svatý stolec. Od nepřátelství ke spolupráci (1918–1928) / M. Pehl, J. Šebek. – I. Úvodní studie. – Praha, 2012. – 229 s.
14. Simunkova A. Czechoslovakia 1918–92 (Book Review) / A. Simunkova // Central European History (Brill Academic Publishers), 2000. – Vol. 33. – Issue 3. – P. 438.
15. Палінчак М. Взаємини держави і церкви в Словацькій республіці / М. Палінчак // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 5. – С. 106–110.
16. Палінчак М. Державно-церковні відносини на Закарпатті та в Східній Словаччині в 20-х – середині 30-х років ХХ століття / М. Палінчак. – Ужгород, 1996. – 92 с.
17. Чехия и Ватикан заключили договор о положении Католической Церкви в республике. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://religio.ru/news/4119.html>.
18. Саморуков М. Папская припарка мертвому католицизму / М. Саморуков // Нова Європа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://slon.ru/world/papskaya_priparka_mertvomu_katolicizmu-143406.xhtml.
19. Палінчак М. Трансформація державно-церковних відносин у постсоціалістичному суспільстві (на прикладі країн Центральної і Східної Європи) : [монографія] / М. Палінчак. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2013. – 472 с.